नीतिचन्द्रिका

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ४१ ॥

पदविभागः

धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयम्, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः, धीः, विद्या, सत्यम्, अक्रोधः, दशकम्, धर्म-लक्षणम् ।

अन्वयः

धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयम्, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः, धीः, विद्या, सत्यम्, अक्रोधः (एतत्) दशकं धर्मलक्षणम् (इति कथ्यते) ।

कठिनपदार्थः

- धृतिः – धैर्यम् ।
- क्षमा – सहना ।
- धीः – मतिः ।

नीतिचन्द्रिका

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः

धैर्यं, क्षमा, दमः, चौर्यस्य अकरणम्, (कुत्सितकर्मणः निवृत्तिः) शुचित्वम्, इन्द्रियाणां संयमः, बुद्धिः, विद्या, सत्यकथनं, कोपराहित्यं च इति दश धर्मलक्षणम् उच्यते ।

नीतिचन्द्रिका

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ४२ ॥

पदविभागः

न, कश्चित्, कस्यचित्, मित्रम्, न, कश्चित्, कस्यचित्, रिपुः, व्यवहारेण, जायन्ते, मित्राणि, रिपवः, तथा ।

कठिनपदार्थः

- रिपुः – शत्रुः, अरिः ।
- जायन्ते – उत्पद्यन्ते ।

अन्वयः

कश्चित् कस्यचित् मित्रं न (भवति) । कश्चित् कस्यचित् रिपुः न (भवति) । मित्राणि तथा रिपवः व्यवहारेण (एव) जायन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ४२ ॥

भावार्थः

स्वभावतः एव (निर्निमित्तम्) कोऽपि कस्यचित् मित्रं न भवति । कोऽपि कस्यचित् शत्रुः न भवति । परस्परं व्यवहारेण मित्राणि शत्रवः च जायन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

न च विद्यासमो बन्धुर्न मुक्तेः परमा गतिः ।
न वैराग्यात्परं भाग्यं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४३ ॥

पदविभागः

न, च, विद्या-समः, बन्धुः, न, मुक्तेः, परमा, गतिः, न, वैराग्यात्, परम्, भाग्यम्, न, अस्ति, त्याग-समम्, सुखम् ।

अन्वयः

विद्या-समः बन्धुः (नास्ति) । मुक्तेः परमा गतिः न (अस्ति) । वैराग्यात् परं भाग्यं नास्ति । न च त्याग-समं सुखम् (अस्ति) ।

कठिनपदार्थः

- परमा – श्रेष्ठा ।

नीतिचन्द्रिका

न च विद्यासमो बन्धुर्न मुक्तेः परमा गतिः ।
न वैराग्यात्परं भाग्यं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः

विद्यातुल्यः बन्धुः नास्ति । विद्या सर्वप्रकारेण अस्मान् उपकरोति । मुक्तेः श्रेष्ठा अन्या गतिः नास्ति । वैराग्यम् एव महत् भाग्यम् । ततोऽपि श्रेष्ठं किमपि भाग्यं न वर्तते । त्यागसदृशं सुखं न विद्यते ।

नीतिचन्द्रिका

नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ४४ ॥

पदविभागः

न, अपृष्टः, कस्यचित्, ब्रूयात्, न, च, अन्यायेन, पृच्छतः, जानन्, अपि, हि, मेधावी, जडवत्, लोके, आचरेत् ।

अन्वयः

अपृष्टः कस्यचित् न ब्रूयात् । अन्यायेन पृच्छतः च न (ब्रूयात्) । मेधावी जानन् अपि जडवत् हि लोके आचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- ब्रूयात् – वदेत् ।
- मेधावी – बुद्धिमान् ।

नीतिचन्द्रिका

नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ४४ ॥

भावार्थः

कोऽपि यदि न पृच्छेत् तर्हि न वक्तव्यम् । अन्याय्येन यः पृच्छति तम् उद्दिश्य अपि किमपि न वक्तव्यम् । बुद्धिमान् जनः विषयं जानन् अपि अजानन् इव व्यवहरेत् ।

नीतिचन्द्रिका

नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४५ ॥

पदविभागः

न, अस्ति, विद्या-समम्, चक्षुः, न, अस्ति, सत्य-समम्, तपः, न, अस्ति, राग-समम्, दुःखम्, न, अस्ति, त्याग-समम्, सुखम् ।

कठिनपदार्थः

- चक्षुः – नेत्रम् ।

अन्वयः

विद्यासमं चक्षुः नास्ति । सत्यसमं तपः नास्ति । रागसमं दुःखं नास्ति । त्यागसमं सुखं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः

विद्यासदृशं नेत्रं नास्ति । सत्यतुल्यं तपः न वर्तते । सत्यस्य आचरणमेव महत् तपः । रागसदृशं दुःखम् अन्यत् नास्ति । इच्छा एव सर्वस्य दुःखस्य मूलम् । त्यागसमं सुखं नास्ति ।